

Pogrebni običaji starog Egipta

Lazić, Nevena

Undergraduate thesis / Završni rad

2014

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:108962>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-23**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Preddiplomski studij Engleski jezik i književnost i Povijest

Nevena Lazić

Pogrebni običaji starog Egipta

Završni rad

Mentor: doc. dr. sc. Zlatko Đukić

Osijek, 2014.

Sažetak

Elementi staroegipatske kulture i civilizacije su vrlo prisutni u današnjoj popularnoj kulturi, ali to su nažalost najčešće fragmenti informacija ili vrlo često netočne i izmišljene stvari koje se i dalje šire kroz medije, a nastali su u počecima holivudske kinematografije kada je film s temom iz egipatske povijesti bio ogromna senzacija. Tada su sve dinastije postale jedna i mumije su postale zli duhovi koji su se vratili u svoja davno pokopana i raspadnuta tijela kako bi progonili žive. Kako bi se odvojila istina od izmišljotina holivudskih režisera i pustolova 18. stoljeća, ovaj rad se bavi činjenicama iz vjerovanja starih Egipćana. Opisuje proces mumifikacije, objašnjava stvarnu namjenu predmeta kao što su skarabeji, zlatni amuleti, kanope, ušabti, Knjiga mrtvih(koja je zapravo knjiga novog života) i prikazuje egipatsku grobnicu kao “kuću vječnosti” umjesto hladnoga groba u kojem spavaju zli duhovi.

Ključne riječi: mumije, mumifikacija, skarabeji, Knjiga mrtvih, “kuća vječnosti”

Sadržaj

I. Uvod.....	4
II. Postojanje, život i smrt u očima starih Egipćana	5
i. Amuleti	6
ii. Čarolije	12
III. Egipatski pogreb	14
IV. Mumija i mumificiranje	16
i. Mozak	17
ii. Ostatak tijela	18
V. “Kuća vječnosti”	19
i. Ušabti - surogati za ljudske žrtve	19
ii. Reljefi - zamrznuti trenuci u vječnosti	20
iii. Kanope	21
iv. Sarkofazi	23
v. Knjiga mrtvih	24
vi. Skarabeji	26
VI. Zaključak	28
VII. Popis priloga.....	29
VIII. Popis literature	31

I. Uvod

Stari Egipćani imali su religijski sustav visokog stupnja koji se sastojao od mnoštva božanstava, dobrih i zlih duhova i lepeze legendi kojima su objašnjavali nastanak svoga svijeta i mnoge druge pojave.

Staroegipatska kultura i civilizacija je nešto što smatram vrlo zanimljivim i relevantnim, pa se zato ovaj rad bavi dijelom tog religijskog sustava koji objašnjava smrt i uz razne rituale, predmete i čarolije nastoji pomoći preminulom Egipćaninu u postizanju vječnog života.

S obzirom na to da su u ranom ali i kasnijem (današnjem) arheološkom istraživanju staroegipatske kulture i civilizacije dominirali (dominiraju) Britanci pri pisanju ovog rada koristila sam gotovo isključivo britanske autore (iznimka je iznimno djelo njemačkog egiptologa Alfreda Wiedemanna) koji su, ili prekopali pola egipatske pustinje i prosijali dolinu Nila, ili zapisali svjedočanstvu nekog drugog tko je to učinio. Ponajviše sam koristila djela arheologa Wallisa Budgea koji je za svoj rad u području egiptologije 1920. proglašen vitezom.

Rad se sastoji od osam poglavlja od kojih tri imaju još po nekoliko potpoglavlja. Nakon uvodnog dijela, u drugom poglavlju, pojasniti ću nazore i vjerovanja starih Egipćana vezana za smrt i život nakon smrti i u dva potpoglavlja obraditi amulete i čarolije koji su bili vrlo značajni za Egipćane kako tijekom života, tako i nakon smrti. Zatim ću opisati kako je izgledao egipatski pogreb, a u četvrtom poglavlju reći nešto o mumijama i opisati proces mumifikacije. U posljednjem poglavlju ću opisati egipatsku grobnicu i pojasniti zašto je postala “kuća vječnosti” te u još šest potpoglavlja reći nešto o ušabtima, reljefima, kanopama, sarkofazima, Knjizi mrtvih i skarabejima (u više oblika) koji su bile sastavni dio gotovo svake grobnice. Nakon zaključnog dijela naveden je popis priloga i korištene literature.

II. Postojanje, život i smrt u očima starih Egipćana

Smrt za Egipćane nije bila prestanak postojanja nego samo manja smetnja u postojanju. Bio je to nasilan prekid zato što smrt za drevnog Egipćanina nije bila nešto prirodno što se dogodi nakon što se tijelo istroši. Njemu je svaka smrt bila kao ubojstvo. Ljudsko tijelo se kroz život smatralo bojnim poljem na kojem su se dobri i zli duhovi borili za prevlast. Oduvijek su bili pod velikim utjecajem činjenice da je čovjek smrtno biće pa je zato mnogo njihovih vjerovanja i rituala na temu pokopa i onoga što se događa s dušom kada napusti tijelo.

Egipćani vjeruju da smrt prežive 4 dijela čovjeka, duša, duh, sjena i dvojnik. Dvojnik ostaje u grobnici i napušta ju jedino u potrazi za hranom. On ponekad osjeća svoju samoću i ode mučiti rodbinu koja ga je zaboravila. Duša žuri na Ozirisovu vagu, odakle, ako je dobra i čista, odlazi na Polja grahorica, mjesto plodnosti, gdje raste visoka pšenica, tj u raj gdje provodi besmrtnost u gozbi, pjesmi, razgovoru i igrama.¹

Čovjekova duša prolazi ciklus koji bismo mogli poistovjetiti sa reinkarnacijom, a o tome nam govori Herod:

“Egipćani su prvi postavili princip besmrtnosti ljudske duše; i da kad kada se tijelo raspadne, duša ulazi u neku životinju koja je rođena u isto vrijeme i da nakon što duša prođe kroz životni ciklus svih životinja koji nastanjuju zemlju, vodu i zrak ponovno ulazi u tijelo čovjeka koji se u tom trenutku rađa. Ovaj ciklus duša prolazi u vremenskom periodu od 3000 godina.”²

---

¹ Egyptian Literature, The Colonial Press, New York, 1901. str. v

² Thomas Joseph Pettigrew, History of Egyptian Mummies, and an Account of the Worship and Embalming of the Sacred Animals by the Egyptians, Longman, Rees, Orme, Brown, Green and Longman, London, 1834. str. 14

Egipćani su zamišljali svijet mrtvih na nebu na isti način kao i podzemni svijet, a ti svjetovi su zapravo bili preslika zemaljskog života.³ Podzemni svijet za Egipćane nije bio pakao, nego mjesto postojanja ljudske duše kroz koje se trebalo proći kako bi se doputovalo do svijeta mrtvih na nebu. Uz pomoć magije mrtvi mogu sa suncem proplovati kroz podzemni svijet i uz njegovu pomoć se ujutro uzdići na istoku. Osim tog vjerovanja postoji i drugi mit koji govori o ljestvama pomoću kojih bi se mrtvi popeli na nebo također koristeći određene čarobne formule. Treći koncept je spaljivanje tijela pokojnika - duša se iz pepela uzdiže na nebo. Ovaj zadnji ritual je rijedak iako se prakticirao od samih početaka egipatske kulture. U kasnijim periodima je zabilježen gotovo ekskluzivno u slučaju smrti kraljeva. Tada bi se osobe spaljivale kao žrtva, kako bi bile sluge kralju u zagrobnom životu. Također bi spaljivali i sve ostalo što su htjeli “poslati” preminuloj osobi na drugi svijet. Dominantnije vjerovanje u kasnijim periodima od ranije navedenih je uzdizanje duše na nebo u obliku ptice, u slučaju kralja to je bio kobac, a kad bi preminuli bio obični smrtnik to je bila ptica po imenu *ba* koja je imala ljudsku glavu (vidi Slika 1.).⁴

Slika 1. Crtež ptice *ba* na zidu grobnice

Kao što je već spomenuto, Egipćani su ljudsko tijelo vidjeli kao bojno polje na kojem se, dok god osoba živi, sukobljavaju sile dobra i zla u obliku dobrih i loših duhova. Da bi pomogli dobrim duhovima Egipćani bi nosili amulette ili izgovarali čarobne formule kojima su tjerali zle duhove.⁵ Amuleti i čarobne formule su jako važan dio egipatske pogrebne kulture i u pravilu ih uvijek

³ Alfred Wiedemann, „The Realms of the Egyptian Dead, Ballatyne, Hanson & Co., London, 1902. str. 33

⁴ A. Wiedemann, „Isto, str. 29, 30

⁵ A. Wiedemann, „Isto, str. 14

možemo naći u egipatskom grobu ili grobnici. Iz tog razloga sam u sljedeća 2 potpoglavlja navela najčešće amulete i čarolije koje su se koristile za obranu od sila zla.

i. Amuleti

Kopča/ kravata

Ovo je jedan od najčešćih oblika među egipatskim amuletima (vidi Slika 2.). Ovaj oblik izrađivao se od jaspisa, drveta, crvenog stakla, keramike a ponekad i od zlata, a kad bi bili izrađeni od ovih drugih materijala bili bi često ukrašeni zlatom. Na ovoj vrsti amuleta najčešće nema nikakvih natpisa, ali kad ih ima 2 ili više zajedno na njima je ugravirano 156.

poglavlje knjige mrtvih. Amulet se stavljao mumiji oko vrata i trebao ju je štititi, a bio je izrađen od crvenog materijala jer je predstavljao krv božice Izide.

Ovako izgleda magična formula ugravirana na nekim amuletima:

Slika 3. Prijepis teksta sa amuleta tipa *kravata/kopča*

(Prijevod teksta prikazanog na Slici 3. :

							
Re	en	θet	ent	χenemet	tātā	er	χeχ
<i>Chapter</i>	<i>of</i>	<i>the buckle</i>	<i>of</i>	<i>red jasper</i>	<i>placed</i>	<i>on</i>	<i>the neck</i>
							
en	χu	senef	ent	Āuset	ħekau		
<i>of the deceased.</i>	<i>The blood</i>	<i>of</i>	<i>Isis,</i>	<i>the incantations</i>			
							
ent	Āuset	χut	ent	Āuset	ut'at	em	
<i>of Isis,</i>	<i>the power</i>	<i>of</i>	<i>Isis,</i>	<i>a charm</i>	<i>for the</i>		
							
sa	ur	pen		sau		āri	
<i>protection of</i>	<i>mighty one</i>	<i>this,</i>		<i>protecting [him from]</i>		<i>the doing of</i>	
							
betaut	f	pu					
<i>what to him is hateful.</i>							

“Poglavlje kopče od crvenog jaspisa postavljenog na vrat preminuloga. Krv Izidina, čarolije Izidine, moć Izidina, amulet za zaštitu

silovitoga, ovo što ga štiti od tuđih

činova (Slika 4. Amulet tipa strvinar mržnje.”)

Strvinar (vidi Slika 4.)

Prema 157. Poglavlju Knjige mrtvih zlatni strvinar se treba postaviti mumiji oko vrata na dan pokopa, on daje zaštitu “majke” Izide.

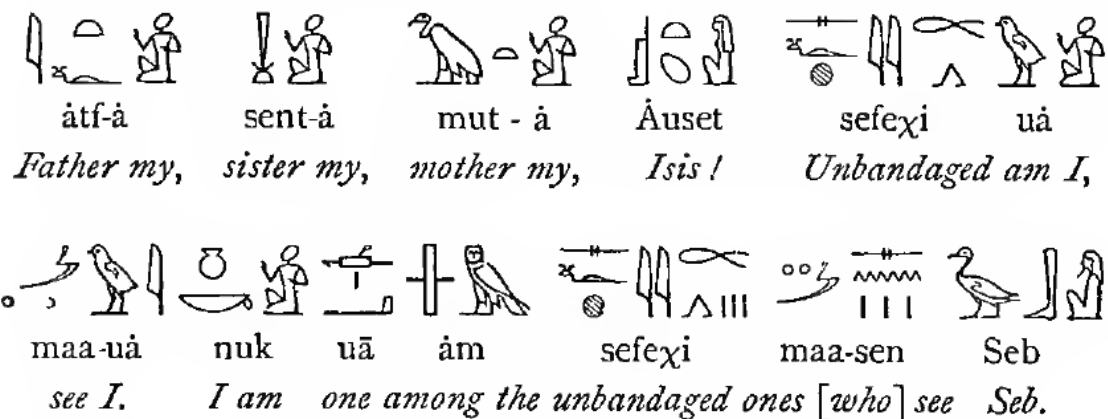
Ovratnik

158. Poglavlje Knjige mrtvih nalaže da se ovaj amulet također postavi mumiji oko vrata na dan pokopa. Izrađivane su od jaspisa, karneola i dr. materijala.

Slika 5. Amulet tipa *ovratnik*

Na amuletu je pisalo sljedeće:

Slika 6. Prijepis teksta sa amuleta tipa ovratnik

(Prijevod teksta prikazanog na Slici 6.:

“Oče moj, sestro moja, majko moja, Izido! Nisam u zavojima, vidim. Ja sam onaj među nazavijenima koji vide Seba.”)

Papirusno žezlo (vidi Slika 7.)

Ovaj amulet je najčešće bio načinjen od zelenog kvarca ili od keramike zelenkaste boje. Stavljaio se preminulome oko vrata i donosio vječnu mladost u zagrobnom životu. Ponekad je na njemu ugravirano 159. Poglavlje Knjige mrtvih.

Slika 7. Amulet tipa papirusno žezlo

Jastuk

Ovaj amulet je najčešće od hematita i u pravilu nema ugraviranih tekstova na njemu. To je mala verzija velikih jastuka od drveta, alabastera i kamena koji su se postavljali mumijama ispod glave kako bi ih se “uzdiglo” pa tako na onim rijetkima koji imaju tekst ugraviran piše: “Uzdigni se iz nepostojanja, ti koji si iscrpljen. ”, tekst dalje govori o borbi i pobjedi nad neprijateljima u slavu boga Horusa.

Srce (vidi Slika 8.)

Ovi amuleti su izrađeni od karneola, zelenog jaspisa, bazalta, lapis lazulija i mnogih drugih vrsta kamena. Srce se smatralo izvorom života i misli i bilo je dio tijela za koje se posebno brinulo tijekom mumificiranja. Bilo je balzamirano i stavljeno u posudu u kojoj nije smjelo biti ništa drugo te nije moglo biti vraćeno u tijelo sve dok nije stavljeno na vagu posljednjeg suda suprotno od pera božice Maat koje je predstavljalo zakon i pravednost. Srce je simbolizirao skarabej na kojeg su se magične formule vezane za srce zapisivale. Ponekad ovaj amulet s jedne strane ima natpis o srcu iz Knjige mrtvih, a s druge ugraviranog skarabeja. Ponekad srce na vrhu ima ljudsku glavu i ljudske ruke prekrižene preko njega.

Slika 8. Amulet tipa *srce*   *Oko* (vidi Slika 9.)

Ovaj amulet izrađivan je od glačane keramike, drveta, granita, hematita, karneola, lapis lazulija, zlata, srebra i mnogih drugih materijala, a naziva se *ut'at*. Mogu biti lijevo ili desno oko i vrlo su raznolika po izradi. Neka su izdubljena u drvu, neka na sebi imaju još nekoliko očiju u reljefu, na prednjoj strani mogu imati boga Hatora ili figuricu božice Bes, a na zadnjoj često imaju napisana imena kraljeva, drugih osoba i bogova. Ponekad su napravljena s krilima i imaju ruku koja drži ankh. Lijevi i desni *ut'at* predstavljaju 2 oka sunca, lijevi simbolizira polovicu sunčevog puta na jugu, a desni polovicu na sjeveru. Također predstavljaju mjesec i sunce. Ovaj amulet je bio dosta popularan jer je onaj koji ga je nosio, bio on živ ili mrtav, trebao biti siguran i sretan pod zaštitom oka boga sunca Ra.⁶

Slika 9. Više oblika amuleta tipa *oko*

ii. Čarolije

---

⁶ E.A. Wallis Budge, *The Mummy, Chapters on Egyptian Funeral Archaeology*, C.J. Clay and Sons, Cambridge University Press Warehouse, London, 1893. str. 256 - 265

Egipatska legenda kaže da je bog Ra, kada je otišao s mjesta vladara zemaljskog svijeta, opskrbio ljudski rod riječima koje imaju moć i čarolijama pomoću kojih će se moći obraniti protiv ugriza zmija i drugih gnjusnih reptila. Čarolije su usmjerene protiv zmija i drugih reptila zato što je boga Ra bila ugrizla zmija te bi bio umro da ga Izida nije spasila sa sljedećom čarolijom:

“Teci, otrove, izađi iz boga Ra. Oko Horusovo, izađi iz Ra i sjaji izvan njegovih usta. To sam ja, Izida, koja ovo radi, i učinih da otrov padne na tlo. Zaista, velikome bogu ime je oduzeto, Ra će živjeti i otrov će umrijeti; ako otrov poživi Ra će umrijeti.”

Ovo je bila nepogrešiva čarolija koja se koristila u slučaju trovanja jer je po njihovom vjerovanju činila ubod ili ugriz bilo kojeg otrovnog reptila bezopasnim. Čarolija se pisala na figurice i druge predmete koji bi tada postali moćni amuleti, a ako bi se zapisala na papirus ili tkaninu i to potopljeno u vodu, voda koja bi nastala smatrala se moćnim napitkom koji je štitio od zmijskih ugriza ako bi se popio.⁷

Osim prethodne čarolije za spas od trovanja od zmijskog otrova i za zaštitu od zmijskog ugriza važna je bila i čarolija za tjeranja zmija iz nekog prostora kako do prethodnih situacija ne bi ni došlo:

Protiv zmija - iz poglavlja o tjeranju zmija

“Počuj, ti zmijo Rerek, ne idi dalje. Svratite pogled, Seb i Shu. Stoj sada, i pojesti ćeš štakora koji je gnjusan bogu Ra, i krckati ćeš kosti prljave mačke.”⁸

---

⁷ E.A. Wallis Budge, Legends of the Gods, London, 1912. str. 21, 22

⁸ Egyptian Literature, str. 29

Još jedna značajna čarolija je ona kojom je onaj koji ju je izgovarao postizao upravljačku moć nad zemaljskim elementima, vatrom, zemljom, zrakom i vodom:

“Počuj, ti smokvino stablo božice Nut! Podaj mi vodu i zrak koji počivaju u tebi. Prihvaćam sebi prijestolje koje je u Unnuu (Hermopolis) i promatram i čuvam jaje Nekek-ur-a. Kad ono raste i ja rastem; kad ono živi ja živim; kad ono udiše zrak i ja ga udišem, ja, Oziris Ani, pobjedonosni.”⁹

---

⁹ Egyptian Literature, str. 40

III. Egipatski pogreb

Pogreb je skup više pogrebnih rituala koji su ovisili o društvenom sloju preminuloga. O pogrebu je ovisilo hoće li preminuli otići u zagrobni život ili postati izgubljena duša.

Pogreb siromašnog Egipćanina sa sastojao od mumifikacije i pokopa u grob. Nakon što bi tijelo neko vrijeme bilo potopljeno u bitumen ili sodu bikarbonu, ili bi se možda tijelo samo natrljalo tim tvarima ono malo osobnih stvari preminuloga bi se stavili na tijelo te bi se zamotalo u jedan komad platna. Tijelo bi se zatim poleglo u rupu ili pećinu, ili čak u pustinji na pijesku sa štapom na koji će se preminuli osloniti i sandalama koje će zaštititi njegova stopala na njegovom posljednjem putovanju. Neke od osobnih stvari koje su bile postavljene na tijelo pokojnika bili su amuleti koji su ga trebali zaštititi od demona na drugom svijetu.¹⁰

Pogreb kralja ili člana kraljevske obitelji ili neke druge imućne osobe bio je s druge strane veličanstvena ceremonija .

Grčki povjesničar Diodor Sicilski o tome govori ovako:

“Svaki bi stanovnik Egipta plakao i poderao svoju odjeću kada bi kralj Egipta umro. Hramovi su tada bili zatvorene, žrtve se nisu prinosile i nisu se priređivale nikakve proslave 72 dana. Gomile muškaraca i žena, po 200, 300 u skupini šetali bi ulicama bez cilja s blatom na glavi s odjećom zavezanom u čvorove te bi pjevali pogrebne pjesme u čast mrtvima. Suzdržavali su se od konzumiranja pšenice, mesa, vina i delikatesa. Ta 72 dana bila bi provedena u tugovanju sličnom onome majke za voljenim djetetom (vidi Slika 10.). U ta 72 dana izvršene su i sve pripreme za pokop te je zadnjeg dana žalovanja tijelo preminuloga, koje je bilo stavljeno u sarkofag, bilo postavljeno na ulaz grobnice. Tada bi se izvršio i posljednji sud duši preminuloga prema djelima njegova života. Bilo tko je mogao istupiti i reći nešto u korist kralja ili neko njegovo nedjelo. Svećenici bi zatim nad tijelom održali posmrtni govor i nabrojali plemenita djela koja je kralj učinio za života. Ako bi se mišljenje većine naroda koji se skupio na pokopu slagalo s izjavama svećenika da je kralj živio plemenitim životom neki iz gomile bi o tome i govorili, a ako je kralj živio i vladao na loš način gomila be se glasno pobunila protiv izjava svećenika. Zbog pobune okupljenih mnogim kraljevima je

---

¹⁰ E.A. Wallis Budge, Isto, 1893., str. 153, 154

uskraćen dostojan pokop prema egipatskim vjerovanjima.”

Ovaj opis je možda malo pretjeran, ali ipak pokazuje s kakvim su poštovanjem i obožavanjem stari Egipćani pokapali svoje kraljeve. Što se tiče navoda o pobuni naroda protiv kralja (ili neke druge osobe na visokom položaju) i ukraćivanju propisnog pokopa na taj način, preminuli bi bio u tom slučaju položen u svojoj kući. To je bila velika sramota, a u ime preminuloga su se mogli iskupiti njegovi potomci i rođaci koji su mogli otplatiti njegove moralne pogreške novcem i pokopati ga u grobnici sa svim počastima.¹¹

Slika 10. Reljef egipatskih žena u pogrebnom tugovanju

---

¹¹ E.A. Wallis Budge, Isto, 1893., str. 154, 155, 156

IV. Mumija i mumificiranje

Mumija je termin koji koristimo za označavanje mrtvog tijela čovjeka ili životinje koje je očuvano od propadanja apliciranjem različitih konzervansa kao što su bitumen i razna aromatična ulja i potom najčešće zamatanjem u tkaninu. Sama riječ “mumija” je izvedena iz arapske riječi za bitumen, a doslovno značenje riječi mumija u arapskom jeziku je “bitumenizirana stvar”.¹²

U 19. stoljeću mumije su bile ekstravagantan poklon, ali ne u obliku u kakvom ih mi prepoznajemo nego kao crna tvar slična bitumenu koja je Arapima tada vrijedila više od zlata zato što je navodno zacjeljivala posjekotine i masnice gotovo momentalno, spajala slomljene kosti i liječila mnoge bolesti ako se unese u organizam. Tako je engleska kraljica 1809. godine na poklon dobila dio mumije u tom obliku od strane tadašnjeg perzijskog kralja. Ta mumija je navodno bila iz 10. stoljeća jer se spominje u perzijskim rukopisima iz tog vremena, a donesena je iz Planine mumija koja se nalazila u tadašnjoj Perziji (današnja provincija Darab u Iranu). Dio te iste mumije na poklon je dobila i tadašnja ruska carica, zapakiran u zlatnu kutiju.¹³

Mumija u obliku bitumena je tada kao lijek bila dio gotovo svake ljekarne, a nabavljali su je najčešće Židovi. Potrošnja ove stvari je bila velika te je došlo do nestašice. Zbog toga su nabavljači krivotvorili mumije tako što su nabavili mrtva tijela kriminalaca i robova, napunili ih bitumenom i izložili suncu. Ta tijela su tada izgledala kao mumije ali su kupci primijetili da su lažne i da su to tijela ljudi koji su bolovali od teških bolesti te je potražnja za mumijom u obliku bitumena polako nestala.¹⁴

Prije nego što su Egipćani počeli s balzamiranjem pogrebni ritual je bio sljedeći: tijelo bi se isjeklo na komade pri čemu je odvajanje glave od tijela smatralo vrlo značajnim. Komadi tijela bi se pokopali u obrađenu zemlju najvjerojatnije blizu mjesta gdje je preminuli živio. Tada bi ih ostavili u zemlji neko vrijeme dok se meso ne bi raspalo i razgradilo te bi iskopali kosti, očistili ih i pokopali u pijesku u dolini Nila. Elementi ovog načina pokapanja se javljaju i u mnogo kasnijim tekstovima i na grobnim ostacima. Primjer tome su balzamirana tijela čije su glave prije balzamiranja bile odsječene te zatim pričvršćene na balzamirano tijelo štapom i balzamirana na način da s tijelom čini

---

¹² E.A. Wallis Budge, Isto, 1893., str. 273

¹³ T. J. Pettigrew, Isto, str. 5

¹⁴ E.A. Wallis Budge, Isto, 1893., str. 175

cjelinu.¹⁵

Egipćani su prakticalirali balzamiranje od oko 4000. g. pr. Kr. do oko 700. g. n.e. Svi su se balzamirali, stari i mladi, muškarci i žene, stranci i kriminalci i mnoge vrste životinja. Zanimljivo je da se mnogo mumija svih vrsta dopremalo u Europu u razne svrhe pa je tako 1890. godine preko 200 000 mumificiranih životinja dopremljeno u Liverpool i prodano kao gnojivo. To su bile većinom mačke, s velikom groblja mačaka središnjeg Egipta u Beni Hasanu gdje se nekada nalazio hram božice rata mačjeg oblika, Pasht.

Pri balzamiranju su koristili sve aromatične tvari koje su im bile poznate, osim tamjana koji je iz nekog razloga bio zabranjen. Bitumen (vidi Slika 11.) , koji je bio najjeftiniji najviše se koristio za balzamiranje siromašnih. Postupak pri balzamiranju je bio sljedeći¹⁶

Slika 11. Bitumen (asfalt) korišten u balzamiranju

i. Mozak

Kirurg bi prvo slomio krhke kosti gornje površine nosa ili u rijetkim slučajevima kosti nosa kod očne šupljine s čeličnom šipkom koja je imala kukasti kraj te bi izvukao mozak u fragmentima sa ili bez njegovih membrana. Ponekad bi koristio mlaz vode kako bi olakšao uklanjanje. Zatim bi u šupljinu u lubanji unio konzervans, obično neku od aromatičnih tvari, ponekad bitumen. U

¹⁵ A. Wiedemann, Isto, str. 36, 37

¹⁶ D. S. Lamb, Mummification, Especially of the Brain, American Anthropologist, New Series, No. 2, str. 294-307, Wiley, 1901. str. 294, 295

nekim slučajevima lubanja bi se napunila tkaninom.

Možda najzanimljivije pitanje ovog procesa ja kako je mozak, organ koji je obično nakon smrti vrlo teško održati u dobrom stanju, ostao očuvan. Klimatski uvjeti su u ovom slučaju odigrali ključnu ulogu - zrak je morao biti jako suh. Mozak je moguće očuvati ili brzim sušenjem ili zamjenom tekućine, koja je njegov sastavni dio a kad se odstrani iz tijela nestaje, nekom drugom tekućinom kako bi se očuvala vlaga.¹⁷

ii. Ostatak tijela

Ostatak tijela bi se konzervirao tako što bi se načinio rez na lijevoj strani abdomena i u trbušnu šupljinu i prsni koš bi se unio konzervans, u većini slučajeva prije nanošenja bi se uklonili organi koji se inače tamo nalaze. Oni bi se također tretirali konzervansom nakon čega bi ih se ili vratilo natrag u šupljine obrađene konzervansom ili stavljene u kanope kojima sam posvetila jedno kasnije potpoglavlje.

Postoji više dokaza da se tijelo mumije danima držalo u otopini od gorke soli (epsomit, magnezijev sulfat). Tijelo bi na kraju bilo zamotano u zavojne isprepletene sa konzervativnim tvarima. 1100 m zavoja širine oko 8 cm može biti odmotano s jedne mumije. Vremenski period mumifikacije je oko 70 dana, a cijena je ovisila od društvenom sloju pokojnika.¹⁸

---

¹⁷ D. S. Lamb, Isto, str. 295 - 298

¹⁸ D. S. Lamb, Isto, str. 298, 299

V. "Kuća vječnosti"

Besmrtni dio čovjeka kojeg mi nazivamo dušom je po egipatskim vjerovanjima uvijek povezan sa tijelom čak i nakon što čovjek umre. Besmrtni život je vezan za očuvanje tijela koje je duša napustila. Zato je sarkofag postao dom preminuloga iz kojeg bi on promatrao svijet živih i ponekad čak i ponovno nastanio svoje tijelo te hoda po grobnici.

Ovo vjerovanje je uzrokovalo i pojavu grobnica u obliku "kuća vječnosti". Grobnice su građene s planom da budu što veće i prikladnije za stanovanje kako bi se u njih moglo staviti sve što bi preminulome moglo biti potrebno u zagrobnom životu. U grobnice bi se postavljalo pokućstvo i predmeti za svakodnevnu upotrebu, oružje za obranu, svici s čarobnim formulama za obranu od demona ili sa zabavnim sadržajem koje bi preminuli čitao da mu prođe vrijeme, muškarci i žene koji bi mu pomagali odagnati usamljenost u grobnici te hrana i piće. Hrana i piće su bili najpotrebniji jer se vjerovalo da je preminuli bio isto toliko gladan i žedan koliko i bilo koji živi čovjek.¹⁹

U početku su se u grobnice stavljali darovi u svom originalnom obliku što znači da bi se prinosile životinjske pa čak i ljudske žrtve te bi se ostavljala hrana i piće. Nakon nekog vremena ti su se darovi počeli balzamirati jer su Egipćani smatrali da će se na taj način biti vječni kao i balzamirano tijelo pokojnika. Kako su darovi i žrtve u svom stvarnom obliku bili skupi nakon nekog vremena su se umjesto njih u grobnice počele stavljeti figurice i reljefi tih darova i žrtvi. Tako su mali ovnovi, guske i druge životinje postavljane u grobnicu preminuloga te se vjerovalo da ih on uz pomoć određenih čarolija može pretvoriti u stvarne životinje i raspolagati s njima kako želi u tom obliku²⁰.

i. Ušabti - surogati za ljudske žrtve

Kako je egipatska civilizacija napredovala tako je i ljudska žrtva prestala biti praksa u posmrtnim obredima te su umjesto njih također korištene figurice od kamena, pečene gline, drveta ili emajla koji se nazivaju ušabti, u prijevodu "oni koji se pokoravaju, odgovaraju na zapovjed"(vidi Slika 12.).

---

¹⁹ A. Wiedemann, Isto, str. 43

²⁰ A. Wiedemann, Isto, str. 44 - 47

Ušabti su stvoreni s prvotnom namjenom obrađivanja zemlje te su zato bili opremljeni oruđem za obrađivanje zemlje, a preminuli bi ih oživljavao posebnom čarolijom kao i figurice drugih vrsta. Oni su bili muškoga spola i u jednoj grobnici ih je moglo biti na tisuće. Osim njih preminuli je mogao imati i sluge ženskoga spola koje su činile njegov harem.²¹

Slika 12. Figurice *ušabti*

ii. Reljefi - zamrznuti trenuci u vječnosti

Važnu ulogu su imali i reljefi u grobnicama jer oni nisu bili samo slike koje bi preminuli promatrao kad bi oživio nego prikazi iz života Egipćana koje je on čarolijama mogao pretvoriti u stvarnost te sudjelovati u radnjama koje su na njima prikazane. To su bili prikazi obrađivanja polja (vidi Slika 13.), pripremanja obroka, lova i slično. Na taj način je pokojnik osim figurica imao još jedan vječni izvor hrane, pića i zabave.²²

---

²¹ A. Wiedemann, Isto, str. 46

²² A. Wiedemann, Isto, str. 47

Slika 13. Reljef s prikazom žetve u egipatskoj grobnici

iii. Kanope

Kanope su 4 posude u koje su se stavljali glavni unutrašnji organi preminule osobe (vidi Slika 14.). Dobile su taj naziv od strane ranih egiptologa koji su u tim posudama vidjeli ostvarenje legende koja se prenosila s koljena na koljeno koja kaže da je Kanop, kapetan jednog od brodova grčkog kralja Menelaja koji je bio i pokopan u egipatskom gradu po imenu Kanop, tamo bio štovan u obliku posude s malim stopalima, tankim vratom, napuhnutim tijelom i zaobljenim leđima.

Svaka posuda je bila posvećena jednom od četiri duha podzemnog svijeta i imala je svoj poklopac u obliku glave božanstva kojem je bila posvećena. Imena tih duhova su Mestha ili Amset sa ljudskom glavom (jug), Hapi s glavom psa (sjever), Tuamautef sa glavom šakala (istok) i Qebhsennuf (zapad) s glavom sokola.

Sadržaj posuda je sljedeći:

- » Mestha - želudac i debelo crijevo
- » Hapi - tanko crijevo
- » Tuamaufef - pluća i srce
- » Qebhsennuf - jetra i mokraćni mjehur

Kanope su se prvi put pojavile u vrijeme 18. dinastije i koriste se do 26. dinastije kada Egipćani počinju pokapati mrtve balzamirajući ih bez vađenja unutrašnjih organa.

Bile su izrađivane od alabastera, aragonita, zelene i plave glačane keramike i drveta. U kasnijim razdobljima najčešće su bile izrađivane od terakote, a sva četiri poklopca su bila istog oblika.²³

U slučajevima kada bi se balzamirani unutrašnji organi vratili u tijelo preminuloga, figurice Mesthe, Hapija, Tuamutefa i Qebhsennufa izrađene od voska, srebra, zlata ili porculana bi bile postavljene na tijelo, svaka na mjesto iznad unutrašnjih organa koje inače štite u kanopama.

U kanope su se stavljali balzamirani unutrašnji organi nakon čega bi se na kanopu stavljao poklopac odgovarajućeg duha zaštitnika koji se učvršćivao gipsom.

Posude bi se zatim pohranjivale u pogrebne škrinje na čijim stranama su bila naslikana već spomenuta četiri duha s ljudskim tijelom i karakterističnom glavom.²⁴

Slika 14. Četiri kanope

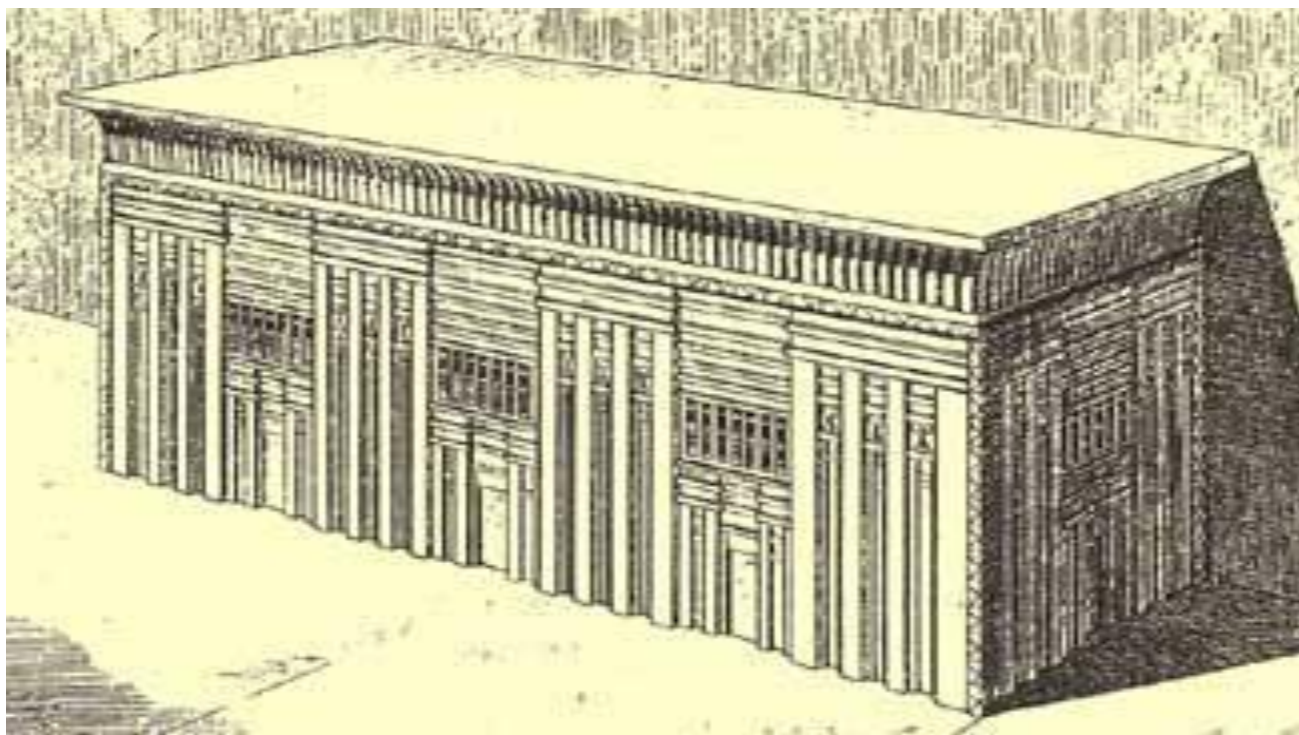
²³ E.A. Wallis Budge, Isto, 1893., str. 194, 195

²⁴ E.A. Wallis Budge, Isto, 1893., str. 190

iv. Sarkofazi

Egipatski sarkofazi bili su izrađeni od crnog ili zelenog bazalta , granita, mramora i vapnenca. Za vrijeme prvih 6 dinastija pravokutnog su oblika a poklopac je ili ravan kao daska ili ispupčen. Na rubu poklopca isklesana je izbočina koja ide cijelim rubom te odgovara udubljenju u sarkofagu. Nakon što bi poklopac bio spušten sloj finog cementa bio bi nanesen na mjesto gdje su poklopac i sarkofag spojeni te bi tako sarkofag bio hermetički zatvoren. Izgled sarkofaga mijenjao se s dinastijama pa su tako za vrijeme 4. dinastije izrađivani na način da sliče malim građevinama kao što je npr. Mikerinov (vidi Slika 15.).

Slika 15. Sarkofag faraona Mikerina (crtež)

Tijekom 11. i 12. dinastije prevladavali su drveni sarkofazi, za razliku od prijašnjih kamenih. Sarkofazi 13. i 14. dinastije su nam nepoznati, a sarkofazi koji prate oblik tijela preminuloga i imaju njegov prikaz na poklopcu pojavljuju se tek u vrijeme 20. dinastije. Lik preminuloga na poklopcu u

pravilu ima uglatu bradu, ruke mu nisu u zavojima te u njima drži ankh, kopču i tet. Tet simbolizira Ozirisa, boga podzemnog svijeta, a riječ tet znači stabilnost, očuvanje. Preminulome je omogućavao ulaz u podzemni svijet. Lik je obučen u dugu tuniku iz koje proviruju stopala, a na bočnim stranama sarkofaga nalaze se likovi već spomenuta četiri duha podzemnog svijeta (djece Horusa) i drugih bogova vezanih za zagrobni život. Primjer je sarkofag Ramzesa III. ²⁵

v. Knjiga mrtvih

Knjiga mrtvih je kolekcija molitvi, pjesama i čarolija s namjenom korištenja na pogrebima od strane živih i od strane preminuloga na njegovom putovanju u zagrobni život.

Ona sadrži najstarije religijske zapise na svijetu i možemo reći da je pretkršćanska božanska riječ. Ovo znamo iz njenog opisa vlastitog postanka. Pripisana je bogu Ra kao svetome duhu koji je bio inspiracija za njeno stvaranje. Ra je otac na nebu koji nosi ime Huhi, što znači vječan. Riječ je došla od oca sinu, Horusu koji označava utjelovljenje riječi boga Ra. Horus je taj koji riječ svoga oca, Ra, donosi živima na zemlji i mrtvima u zagrobnom životu. Na nalog boga Ra, riječ je bila zapisana od strane božanskog pisara Taht-Aan-a kako bi riječ postala istina i pomogla Ozirisu u trijumfu protiv njegovih protivnika. Riječ je zapravo znanje o spasenju od druge smrti te načini i sredstva postizanja vječnog života. Točniji naslov za Knjigu mrtvih s obzirom na njen sadržaj bio bi Ritual uskrsnuća.²⁶

Knjiga mrtvih se stavljala u lijes ili sarkofag preminuloga kako bi ju imao sa sobom u zagrobnom životu. Bila bi napisana na papirusu, dijelovi bi bili napisani na amuletima, sarkofagu, zavojima, zidovima grobnice i drugim predmetima za koje se vjerovalo da preminuli nosi sa sobom u zagrobni život. Preminuli ulazi u svijet mrtvih noseći sa sobom Knjigu mrtvih koja sadrži riječ istine i života. Tada se određuje do koje mjere je preminuli držao do nje i u kojoj mjeri se borio protiv zla uz njenu pomoć. Njegov život, koji je također zapisan, se stavlja se na vagu te se uspoređuje s riječi istine i života i određuje je li preminuli ispunio svoju zadaću na zemlji i zaslužio vječni život. To se naziva Sudnji dan.²⁷

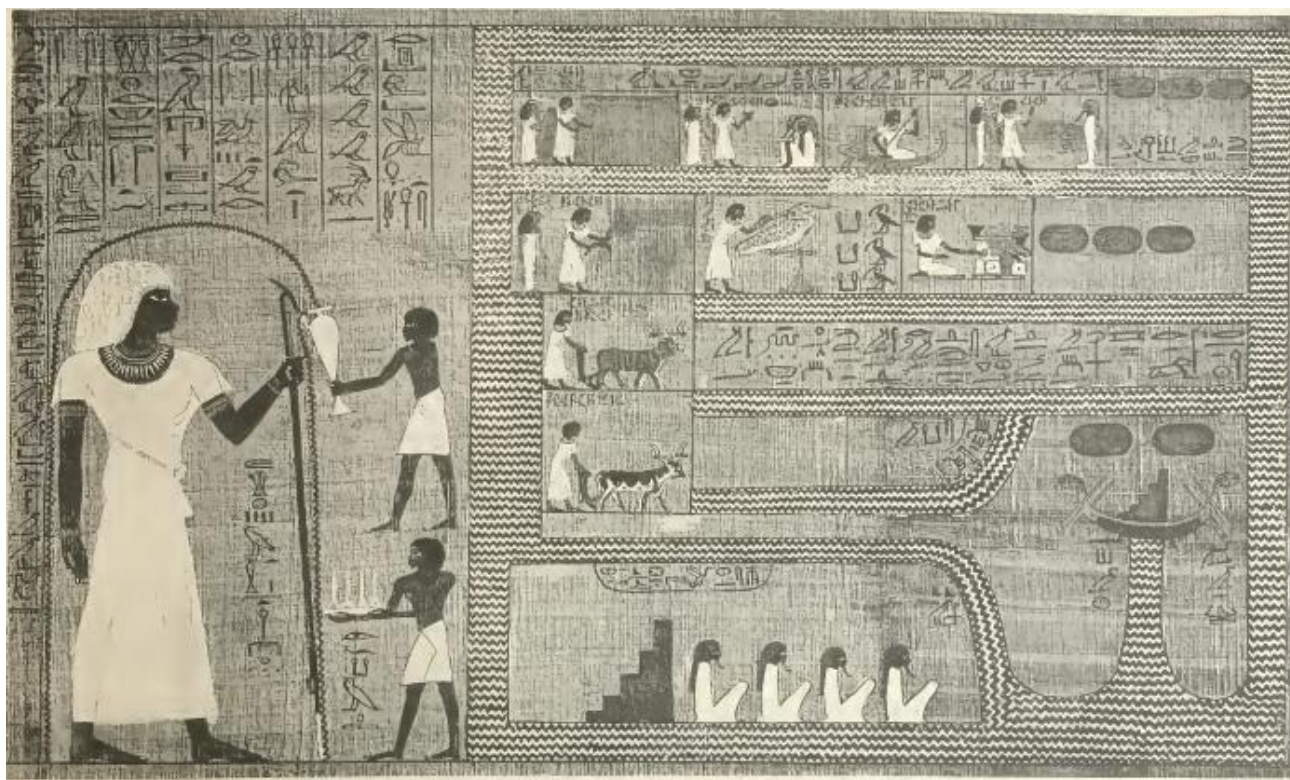
---

²⁵ E.A. Wallis Budge, Isto, 1893., str. 310 - 312

²⁶ Gerald Massey, Egyptian Book of the Dead and the Mysteries of Amenta, Published in a private edition, 1900., str 19 - 21

²⁷ G. Massey, Isto, str. 25, 26

Pogrebni papirus Iouiya-e (vidi Slika 16.) je jedan od primjeraka Knjige mrtvih iz vremena 18. dinastije, vremena faraona Amenofisa III. Sadrži 40 poglavlja od kojih je jedno nepoznato te je napisan linearnim hijeroglifima kao i svi primjerci Knjige mrtvih iz tog vremena. Pri izradi ovog dokumenta autori su najviše držali do lijepo izvedbe vinjeta koje ilustriraju veliki broj poglavlja te su lijepo nacrtane i obojane. Ovo je jedan od rijetkih primjeraka Knjige mrtvih koji istovremeno ima kvalitetan tekst i ilustracije jer su ilustracije najčešće bile sekundarne ako su papirus izrađivali učeni pisari, a suprotno tome tekst je bio nevažan ako su autori bili obični radnici ili neki drugi niži sloj. Na papirusu također postoje pokazatelji da je ova vrsta dokumenta izrađivana serijski, unaprijed, te bi se osobni detalji pokojnika kao što su ime, njegova slika i neka specifična čarolija, molitva i drugo nadopisali nakon što bi papirus već bio kupljen.²⁸

Slika 16. Poglavlje 110. iz pogrebnog papirusa Iouiya-e

²⁸ Theodore M., Davis, *The Funeral Papyrus of Iouiya*, Archibald Constable & Co., London, 1908. str. 1,2

vi. Skarabeji (vidi Slika 17.)

Skarabej, jedna vrsta tvrdokrilca balegara, vrlo je važan element staroegipatskih pogrebnih rituala i vjerovanja. Štovanje ovog kukca javlja se također i kod Etiopljana, među narodima Madagaskara i kod Hotentota, a spominje ga i Sv. Ambroz u svojim tekstovima uspoređujući Mesiju s ovim čudnovatim kukcem.

Slika 17. Staroegipatska figurica skarabeja

Prema Plutarhu ovi kukci se, time što stavljaju sjeme regeneracije u kuglaste lopte izmeta i kotrljaju ih unatrag sa svojim stražnjim nogama, dok oni sami gledaju naprijed, smatraju simbolom Sunca. Kao što se Sunce pojavljuje kako bi proputovalo nebom, tako i skarabeji guraju svoje lopte prema zapadu dok oni sami idu na istok pri čemu ovo prvo pokazuje dnevno kretanje, a drugo godišnje kretanje Zemlje i planeta.²⁹

Osim toga, Egipćani su vjerovali da skarabej ne nastaje reprodukcijom muške i ženske jedinke (vjerovali su da su sve jedinke muškog spola) već samo iz jajašaca muške jedinke kojeg su poistovjetili sa bogom Ra. (Skarabeji se razmnožavaju tako da ženka umetne oplodena jajašca u kuglu od balege, a mladi se, nakon što se izlegnu, hrane tom balegom.) Ovaj kukac također simbolizira neku vrstu proljeća i mjesec koji prethodi uzdizanju Nila u Egiptu jer se pojavljuje u vrijeme odmah prije navodnjavanja.

Staroegipatski naziv za skarabeja je Chepera, a predstavljao je boga istoga imena koji se smatrao “ocem svih bogova” i stvoriteljem svega na nebu i zemlji. Bog Chepera se stvorio od

²⁹ Charles Kofoid, Memoranda, Illustrative of the Tombs and Sepulchral Decorations of the Egyptians, Thomas Boys, London, 1822. str. 8, 9

tvori koju je sam načinio a poistovjećuje se sa izlazećim suncem.³⁰

Skarabeje možemo podijeliti u tri skupine s obzirom na njihovu namjenu: pogrebni, ukrasni i povijesni skarabeji. Izrađivani su od materijala koji su korišteni za izradu drugih amuleta kao što je granit, glačana keramika, jaspis i dr. Pogrebne prepoznajemo po tome što na prednjoj strani imaju ugravirana poglavlja iz Knjige mrtvih, a na zadnjem strani ili u pravilu nema ništa ili je izrezbaren prsten malih skarabeja koji simboliziraju uskrsnuće. Ukrasni skarabeji također imaju ugravirane, ali teme su razne i mnogo ih je. Povijesni skarabeji izrađeni su tek u vrijeme Amenofisa III. u serijama od po četiri, a na njima su zapisani važni povijesni događaji iz toga vremena.³¹

---

³⁰ E.A. Wallis Budge, Isto, 1893., str. 234

³¹ E.A. Wallis Budge, Isto, 1893., str. 234 - 240

VI. Zaključak

Danas, koliko je staroegipatska kultura općepoznata, toliko je i nepoznata jer većinu činjenica primamo kroz medije, a ti su podaci često netočni ili čak izmišljeni još onih davnih dana kada su se egipatski artefakti koristili kao keramičke figurice u vitrini.

Ono što je Europljaninu bila neobična figurica, Egipćaninu je bila svetinja bez koje za njega nije bilo zagrobnog života. Ta figurica je bila dio detaljno razrađenog politeističkog sustava u koji je vjerovala cijela jedna civilizacija.

Egipćani su vjerovali u postojanje duše i to ih je navelo da stvore jedne od prvih religijskih zapisa. Vjerovali su u moć riječi pa su stvorili magične formule kojima su se branili od zla i dolazili na svoje mjesto u njihovom raju. Vjerovali su u moć predmeta i shvaćali važnost životinjskog svijeta koji ih je okruživao te su ga od početka učinili i dijelom svoje religije. Štovali su Sunce jer je ono za njih bilo izvor života, ali i smrti i sve što je imalo slične karakteristike, kao npr. skarabeji, dobilo je svoje mjesto u egipatskom panteonu. Ljudsko tijelo je za njih bilo brod kojim je plovila duša tijekom života i nakon smrti pa su ga zato nastojali očuvati što dulje procesom mumifikacije. Svim time su nastojali postići vječni život jer je smrt čovjekov neprijatelj od početka vremena i nevjerojatno mnogo smo stvorili u strahu od prestanka postojanja. Tako su i stari Egipćani kroz svoju bitku za vječnost zapečatili komadiće svoga vremena u prostoru i poklonili nam neprocjenjiv predmet proučavanja koji nas iznenađuje i oduševljava još i danas.

VII. Popis priloga

1) Slika 1. Crtež ptice *ba* na zidu grobnice

<http://www.touregypt.net/images/touregypt/ba2.jpg>

2) Slika 2. Skice amuleta tipa *kravata/kopča*

<http://www.mummies2pyramids.info/images/ancient-egyptian-jewelry-buckle-girdle-isis-b.jpg>

3) Slika 3. Prijepis teksta sa amuleta tipa *kravata/kopča*

E.A. Wallis Budge, The Mummy, Chapters on Egyptian Funeral Archaeology, str. 257

4) Slika 4. Amulet tipa *strvinar*

<http://www.sparelives.org/uploads/377/vulture.jpg>

5) Slika 5. Amulet tipa ovratnik

<http://www.laurelkallenbach.com/lkblog/wp-content/uploads/2011/01/Collar-necklace.jpg>

6) Slika 6. Prijepis teksta sa amuleta tipa *ovratnik*

E.A. Wallis Budge, The Mummy, Chapters on Egyptian Funeral Archaeology, str. 260

7) Slika 7. Amulet tipa *papirusno žezlo*

<http://www.thefakebusters.com/faience%20amulets/photos%20amulets/real/Egyptian%20faience%20amulet%20of%20Papyrus%20Sceptre%209a1.jpg>

8) Slika 8. Amulet tipa *srce*

http://isiopolis.files.wordpress.com/2012/01/slide_12401_165636_huge.jpg

9) Slika 9. Više oblika amuleta tipa *oko*

http://www.sciencemuseum.org.uk/images/object_images/535x535/10284166.jpg

10) Slika 10. Reljef egipatskih žena u pogrebnom tugovanju

<http://www.egypt.cedar-view.co.uk/images/mourners.gif>

11) Slika 11. Bitumen (asfalt) korišten u balzamiranju

https://img1.etsystatic.com/000/0/5856202/il_570xN.325570045.jpg

12) Slika 12. Figurice *ušabti*

http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/fa/Menphis_-_Egypte_-_500before_JC_-_Troop_of_funerary_servant_figures_shabtis_in_the_name_of_Neferibreheb.JPG

13) Slika 13. Reljef s prikazom žetve u egipatskoj grobnici

http://3.bp.blogspot.com/_CijcaA9yq58/ScPlquc_XQI/AAAAAAAAAB54/xwmlW45dR68/s400/Egypt+Field+Work,+Tomb+of+Menna,+18th+Dynasty.jpg

14) Slika 14. Četiri kanope

<http://thalassapolis.files.wordpress.com/2011/02/canope.jpg>

15) Slika 15. Sarkofag faraona Mikerina (crtež)

<http://www.crystalinks.com/menkaurebc.jpg>

16) Slika 16. Poglavlje 110. iz pogrebnog papirusa Iouiya-e
Theodore M., Davis, The Funeral Papyrus of Iouiya, Archibald Constable & Co., London, 1908. str.

55

17) Slika 17. Staroegipatska figurica skarabeja

http://www.worldwidestore.com/images/full_size/40222.jpg

VIII. Popis literature:

1. Davis, Theodore M., *The Funeral Papyrus of Iouiya*, Archibald Constable & Co., London, 1908.
2. *Egyptian Literature*, The Colonial Press, New York, 1901.
3. Kofoid, Charles, *Memoranda, Illustrative of the Tombs and Sepulchral Decorations of the Egyptians*, Thomas Boys, London, 1822.
4. Lamb, D. S., *Mummification, Especially of the Brain*, American Anthropologist, New Series, No. 2, str. 294-307, Wiley, 1901.
5. Massey, Gerald, *Egyptian Book of the Dead and the Mysteries of Amenta*, Published in a private edition, 1900.
6. Pettigrew, Thomas Joseph, *History of Egyptian Mummies, and an Account of the Worship and Embalming of the Sacred Animals by the Egyptians*, Longman, Rees, Orme, Brown, Green and Longman, London, 1834.
7. Wallis Budge, E.A., *A Guide to the First and Second Egyptian Rooms*, Harrison and Sons, London, 1903.
8. Wallis Budge, E. A., *Legends of the Gods*, London, 1912.
9. Wallis Budge, E. A., *The Mummy, Chapters on Egyptian Funeral Archaeology*, C.J. Clay and Sons, Cambridge University Press Warehouse, London, 1893.
10. Wiedemann, Alfred, *The Realms of the Egyptian Dead*, Ballatyne, Hanson & Co., London, 1902.